

Hudi József

Dunántúli református tanítói könyvtárak az 1820-as években

A hagyományosan elitközpontú magyar könyvtártörténet a legutóbbi időkhöz elhanyagolta a falusi iskolai könyvtárak és tanítói magánkönyvtárak vizsgálatát.¹ Ennek a hiányosságnak a felszámolása érdekében sokat tehetett volna a mikro-történeti jelenségekre fókuszáló helytörténeti kutatás. Csakhogy a helytörténeti kutatás művelői társadalomtörténeti szemlélet és módszertan hiányában általában sematikus képet rajzoltak az elemi iskolákról. A falumonográfiák iskolatörténeti fejezetének írói rendszerint megelégedtek az iskolaalapítás körülményeinek tisztázásával, a tanítók archontológiájának (jobb esetben életrajzáinak) összeállításával, az iskolában tanított tananyag, a tantervek (ritkábban az alkalmazott módszerek) bemutatásával. A gyermekekről, a tanítás alanyairól a hagyományos történetírás szinte teljesen megfeledkezett, ahogy nem foglalkozott az iskola „kimeneti” oldalával, az intézmény hatékonyságával sem. A történeti iskolaszociológiai vizsgálatok helyett megelégedtek a község híres szülötteinek bemutatásával, amellyel azt a látszatot keltették, hogy a kitűnő helyi iskolának köszönhető a kiváló férfiak útnak indítása. Azt is joggal feltételezhetjük, hogy természetesnek tartották, hogy az iskola működéssel az újkorban nőtt a nép műveltsége, visszaszorult, racionalizálódott a középkorból örökölt mágikus világkép, míg nem a polgári korban megszületett a modern technikai-tudományos világszemlélet. Az iskolai kisüzem mintegy egyenletesen fejlődött, s működésének köszönhetően fokozatosan kialakult az elemi műveltséggel bíró nép.

A népiskolákkal kapcsolatos történetírói mítoszokra a néhány évtizede folyó alfabetizációs kutatások mérték az első csapást. Az írni-olvasni tudás képességének történeti vizsgálata ugyanis világossá tette, hogy az elemi iskolák hosszú időn át nem feleltek meg annak az elvárásnak, melyet a 19. században kialakuló polgári nemzeti történetírás támasztott velük szemben, vagy még pontosabban: feltételezett róluk. Az alfabetizáció kutatói ugyanis rövid időn belül kétségbe vonták a makacsul tovább élő sztereotípiák érvényességét.² Rámutattak arra, hogy

¹ Csapodi – Tóth – Vértessy 1987: 123–216. Tóth András az általa írt, az 1711–1867 közötti időszakot felölelő fejezetekben csupán arról tett említést, hogy az 1840-es években – Tánácsics Mihály visszaemlékezései szerint – az izsáki kántornak voltak könyvei (Uo. 1987: 198), s 1848-ban, majd 1853-tól fölmerült a falusi olvasókörök, községi könyvtárak létesítésének gondolata, a népkönyvtárügy megoldása azonban a következő korszak kultúrpolitikájára hárult (Uo. 1987: 199–201).

² Benda K. 1977; Benda Gy. 2002; Tóth I. Gy. 1996, 2001, 2002; Sz. Kristóf 2002. Az 1977–2009 közötti vonatkozó irodalom: Hudi 2009: 239–258. Újabb Moson megyéről: Horváth 2010.

a 17–18. században a népiskolák gyenge színvonalon működtek: hol az írástudó és ténylegesen tanító oskolamesterek, hol az iskolába járó gyermekek hiánya akadályozta az érdemi előrehaladást.³ Sokáig a szóbeliségben élő falusi közösség sem tartotta értéknek az iskolában szerzett tudást. Bizonyos, hogy hosszú társadalmi tanulási folyamat eredménye a kötelező népiskola létrejötte és elfogadása, a modern tanítás elméletének és gyakorlatának kialakulása. Az 1867 után egységesen szabályozott iskolarendszer, a központilag kidolgozott tantervek és követelményrendszer egy idő után azt a látszatot keltették, hogy az előzmények is hasonlóképpen alakultak.

A rendszeres olvasóvá nevelés a felvilágosodás óta az anyanyelvi nemzeti kultúra részét képezte. A nyelvi szabadságharc több irányban folyt: egyszerre küzdöttek a nemzeti nyelv elismertetéséért, a görög, a héber, különösen a latin nyelv és a nemesi elit körében divatozó modern nyelvek (főleg a francia és a német) visszaszorításáért.

A magyar tudományosságban a 19. század elején még a magyar nyelvű olvasóközönség megteremtésének módjáról folyt a vita. Kis János (1770–1846) soproni evangélikus lelkész 1818-ban arról értekezett, hogyan kell magyar olvasópublikumot nevelni. Érvrendszerében a nyelv nemzetteremtő erővé lépett elő.⁴ A mindennapi beszédben és az olvasáskultúrában megvalósuló anyanyelvhasználat politikai-kulturális programmá, hazafias kötelességgé vált. A program megvalósításában különösen a tanítóknak és az íróknak szánt fontos szerepet.⁵ A „közép és alsó karban” lévőkből kikerülő magyar olvasóközönség kiszélesítését a főrangúak és a tudósok csatlakozásától és az iskolai oktatástól várta.⁶

Az értekezés kimondatlanul is fölvetette az iskolai, tanítói könyvtárak létesítésének gondolatát. A legújabb kutatások rámutattak arra, hogy a reformkor végén már a fejlettebb mezővárosokban a katolikus és református elemi iskolákban egyaránt működtek iskolai könyvtárak. Az igényesebb tanítók a vakációban is olvastattak tanítványaikkal.⁷

A következő lépés az olvasóegyletek, kaszinók, majd a községi könyvtárak megszervezése volt. A Dunántúli Református Egyházkerületben elsőként 1817-ben Fábián József esperes kezdeményezésére szerveződött meg a veszprémi *református egyházmegyei olvasókör*, amely a *Tudományos Gyűjteményt* fizette elő, és köröztetve juttatta el minden parókiára.⁸ Tóth Ferenc egyházkerületi főjegyző 1821-ben azt javasolta, hogy a prédikátorok tudományos „előmenetele” érdekében önképzési útmutatást kellene kiadni, melyet a lelkészek és egyházmegyék tervezete alapján két évvel később el is készített.⁹ A tervezet elkészítéséhez ugyanis az

³ Tóth I. Gy. 2001: 81–86.

⁴ Kis 1818: 85.

⁵ Kis 1818: 86.

⁶ Kis 1818: 88–90.

⁷ Héjja 2001: 211, 215–216.

⁸ Hudi 2002: 21.

⁹ DREL I. 1.a. 1821. június 15–17. (mezőszentgyörgyi) közgy. No. 12, 1822. május 31. – június 2. (révkomáromi) közgy. No. 42, 1823. május 29–31. (tatai) közgy. No. 33, 1824.

egyházmegyék és lelkészek véleményét is kikérték. 1822-ben a tatai egyházmegye azt javasolta, hogy az egyházkerület állítson fel *Tudós Társaságot*, amely gondoskodjon a tudományos kérdésekben kiírt pályázatok elbírálásáról és nyomtatásban történő megjelentetéséről.¹⁰ A révkomáromi egyházmegye többek közt negyedévente megjelenő egyházi és iskolai folyóirat kiadását is szükségesnek tartotta.¹¹

Az 1824-ben kinyomtatott *Utmutatás* részletesen szabályozta a papképzés folyamatát és műveltségi követelményeit, s ajánlásokat fogalmazott meg a már hivatalban lévő prédikátorok számára arra vonatkozóan, hogyan képezzék, fejlesszék magukat. A gyakorló lelkészeket arra ösztönözte, hogy az egyházmegyék (tractusok) állítsanak fel *bibliotékát*, együttesen járassák a hazai és külföldi lapokat, politikai újságokat. Az egyházkerület az archívum mellett hozzon létre két gyűjteményt: az egyik a neves prédikátorok életrajzát gyűjtse, a másik (*Bibliotheca Pannonica*) pedig azokat az értékes kéziratokat, amelyek kiadására nyomdaköltség hiányában nincs mód.¹² Az egyházkerület rendelkezései a tanítók könyv-kultúrájára csak áttételesen hatottak. A presbitériumoknak mint fenntartóknak, s a lelkészeknek mint iskolai felügyelőknak kellett gondoskodniuk az oktatás tárgyi és személyi feltételeinek biztosításáról.

A reformkorban már minden esperesség létrehozott olvasótársaságot és több száz kötetes könyvtárat, amely lehetővé tette, hogy tagjaik (lelkészek, káplánok, s rajtuk keresztül az érdeklődő tanítók, presbiterek) hozzáférjenek a hazai és német sajtótermékekhez.¹³ Az egyházkormányzat a hazai folyóiratok közül a *Tudományos Gyűjtemény*, a németek közül a hallei *Literatur Zeitung* előfizetését ajánlotta első helyen. 1828-tól kezdődően a jelentősebb mezővárosokban és falvakban szintén működtek olvasótársaságok és kaszinók.¹⁴ A reformkorban a megyék közül több is – régióinkban Zala, Somogy, Komárom – nyilvános könyvtárat létesített.¹⁵ Másutt (például Veszprémben) a vármegyei könyvtárat csak a megye tisztikara használta.

Az egyleti és nyilvános könyvtárak elsősorban a liberális köznemesi, nemesi és nem nemesi (honorációr) értelmiségi, valamint a városi polgári rétegek igényeit elégítették ki. A paraszti, kismemesi származású protestáns diákok a gimnáziumi, líceumi, akadémiai (főiskolai) könyvtárakat is használták. Körükben is diáktársaságok alakultak többek között Sopronban (1790), Pozsonyban (1817)

---

május 24–26. (ácsi) közgy. No. 31. Tóth Ferenc egyházkerületi főjegyző ez irányú tevékenységét bemutatja: Tóth 1931.

¹⁰ Tóth E. 1931: 6.

¹¹ Tóth E. 1931: 8.

¹² Tóth F. 1824.

¹³ Az 1835-ben újjáalakult komáromi református egyházmegyei olvasótársaságról: Hudi 2006: 199–212. Az 1832-ben már működő pápai egyházmegyei olvasótársaságról: Tóth D. 1832: 125. A veszprémi esperesség könyvtárát 1842-ben vették leltárba. Jakab 2001: 155. 1848-ban a komáromi esperességnek már 400 „jeles kötettel” ellátott könyvtára volt (Fényes 1994: 78).

¹⁴ Veszprém megyéről Hudi 2009: 197–203; Fejérről Murányi 1993; Komárom megyéről Fényes 1994: 78, 115, 245. A szakirodalom szerint a komáromi kaszinó 1836-ban alakult. Vö. Fülöp 1978: 97.

¹⁵ Csapodi – Tóth – Vértessy 1987: 194–195.

és Pápán (1840, 1841).¹⁶ A parasztság körében könyvolvasó már akadt, de a naplót író, feljegyzéseket készítő gazdaember még kivételesnek számított.¹⁷

Az olvasóközönség kiszélesedését és differenciálódását jelzi, hogy az 1830-as években már több olyan tanulmány is született, amely a jó könyvek olvasásához nyújtott elméleti és módszertani tanácsokat.¹⁸ Az egyházkerület, az egyes egyházmegyék, a vármegyei népnevelési választmányok is sokat tettek a népiskolai oktatás korszerűsítéséért. 1848-ban Sallai Pál sárbogárdi (Fejér vm.) református tanító a nép számára „két garasos olvasókört” felállítását kezdeményezte. Falujában meg is szervezte a kört, amelynek 300 tagja volt. A csekély tagdíj lehetővé tette néplapok (*Munkások Ujsága, Nép Barátja*) és könyvek járatását és közös olvasását.¹⁹ Az ötlet megvalósításának azonban a háborús idők nem kedveztek. Életképebbnek bizonyult Török János szerkesztő 1855-ben, a *Magyar Sajtó* hasábjain megpendített azon javaslata, hogy az ország legvagyonosabb kétezer községe állítson fel községi könyvtárat.²⁰ A községi könyvtárak, illetve a mezővárosokban (például Pápán, Szombathelyen, Veszprémben) felállított kölcsönkönyvtárak könyvei már a szélesebb népi olvasóközönséghez is eljutottak.²¹ Társadalmi összefogással számos dunántúli, felvidéki faluban községi népkönyvtárat szerveztek. A sikeres kezdeményezésekről az országos sajtó is beszámolt.

A *népiskolai könyvtárak* (tanári és diákkönyvtárak) csak 1868 után váltak általánossá. Kérdés, hogy léteztek-e korábban?

A 19. század elején Pápay Sámuel, az első rendszeres magyar irodalomtörténet szerzője a literatúra fejlesztése érdekében kifejtette: „Minden oskolának, minden Tudós Társaságnak kellene közönséges Bibliothekájának lenni, melly egyszersmind olvasóbólt gyanánt is szolgálhatna.”²² A könyvkultúra támogatására – a Széchenyiek, Telekiek példájára hivatkozva – a tehetősebb hazafiakat szólította fel.²³

¹⁶ Bodolay 1963: 284–299; Csapodi – Tóth – Vértesy 1987: 198; Hudi 2009: 202–203.

¹⁷ Sokat elárul Fényes Elek 1848-ban megjelent megyeleírásának jellemzése a Komárom megyei népről: „Nem lehet mondani, hogy a komáromi nép különösen szenvedélyes olvasó, mindáltal dicséretére válik a megyének, hogy számos tudósok, még több költők kerültek ki már belőle.” Vö. Fényes 1994: 78. Az első kismemesi származású református írogató gazdák közé tartozott Székely János csöglei közbirtokos, akinek naplóját kiadtuk. Vö. Hudi 2004. Az 1802-ben tűzkárosult 29 csetényi református jobbágy közül 6-nak (21%) volt egy vagy több könyve, a méhészkedéssel foglalkozó Nagy Pál 9 értékes könyvet őrzött. A jobbágynak a kalendáriumokon kívül ima- és énekeskönyvet, ritkábban Bibliát is vásároltak. Vö. Hudi 2009: 84–87.

¹⁸ Tóth D. 1832; Laszkallner 1848. (Laszkallner írása eredetileg az *Egyházi Folyóirat* c. folyóiratban jelent meg 1832-ben. Könyvét e tanulmány felhasználásával, egy emlékeztetre vonatkozó fejezettel kibővítve jelentette meg 1848-ban.)

¹⁹ Sallai 1848: 742, utal rá: Fülöp 1978: 261; Csapodi – Tóth – Vértesy 1987: 199, idézi: Murányi 1993: 22. (A közös olvasás azt jelentette, hogy a tanító felolvastatta a jobbágynak.)

²⁰ Csapodi – Tóth – Vértesy 1987: 199.

²¹ Csapodi – Tóth – Vértesy 1987: 199. Georgi Lajos veszprémi könyvkötő 1850-ben 2321 magyar és német nyelvű kötetből álló kölcsönkönyvtárat nyitott meg a város közönsége számára (Hogya 1987: 12).

²² Pápay 1808: 480.

²³ Pápay 1808: 480–481.

Az 1810-es években a társadalom alsó rétegeiben: a fizikai munkát nem végző köznemesek, kisbirtokos nemesek, falusi lelkészek és a tanítók körében már a mindennapok részévé vált az olvasás. Egy kortárs úgy látta, hogy a köznemesi életmód szerves része a gazdálkodás felügyelete, a pipázás és olvasgatás.²⁴

A társadalom középső és alsó rétegeiben a tanítók, lelkészek, a városi-mezővárosi polgárság és a köznemesség különböző rétegei jelentették a magyar irodalom olvasóközönségének bázisát. A protestáns kollégiumokból kikerülő tanítók és lelkészek legjobbjai Erdélyben és Magyarországon is élenjártak a falusi-mezővárosi olvasóegyletek, kaszinók szervezésében.²⁵

A TANÍTÓK KÉPZÉSE A 19. SZÁZAD ELEJÉN

A Dunántúli Református Egyházkerület 1736 után – miután a Felső-Dunamelléki Református Egyházkerülettel egyesült – a Dél-Dunántúl egy részére (Somogy megye nyugati felére), továbbá az Észak-Dunántúlra és a Dunán átnyúlva, a Felvidék nyugati felére terjedt ki. A vármegyék közül részben vagy egészben Bars, Esztergom, Fejér, Győr, Hont, Komárom, Moson, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Somogy, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém és Zala területét foglalta magában. Az egyházkerületben 1780 táján 250, 1820-ban 276, 1885-ben 287 anyaegyház működött.²⁶ A hatalmas terület egyházi igazgatását az egyházkerületi közgyűlés és a közgyűlés megbízásából a püspök és a főjegyző végezte az esperesek és a helyi lelkészek, presbitériumok segítségével.²⁷ Az 1790/91: 26. tc. értelmében biztosított egyházi autonómia lehetővé tette, hogy minden egyházkerület maga határozza meg belső működési rendjét és iskolapolitikáját. A négy magyarországi református egyházkerület közös fellépését, munkájának (közte az iskolapolitikának) összehangolását az évenkénti pesti gyűlések szolgálták, melyeket később pesti konventnek neveztek.

A 19. század elején már minden népesebb egyházközségben és filiában működött népiskola.²⁸ A tanítói hivatalt gimnáziumi végzettséggel lehetett betölteni. A tanítók egy része azonban a gimnáziumra épülő filozófiai évfolyamokat, sőt a teológiát is elvégezte. Mivel a teológusképzésben már ekkor túltermelés volt, a lelkészek egy kisebb része átmenetileg csak valamely filiális helység iskolájában tudott elhelyezkedni, mint preoráns tanító. A *preoráns tanító* a sákramentumok kiszolgáltatása kivételével a papi teendőket is ellátta, így az anyaegyház lelkészét bizonyos mértékig tehermentesítette.

²⁴ Márton 1816: 80.

²⁵ Erdélyre: Vita 1983; a paraszti könyvkultúráról: Fülöp 1978: 254–261; a tanítóegyletekről: Dúl 1845; a pápai kollégium szervezeti változásairól, a tanár- és diáktársadalomról, a végzetek társadalmi integrációjáról: Hudi – Köblös 2006.

²⁶ Tóth D. 1820: 8–37; Zoványi 1977: 162.

²⁷ Az egyházkerületi közgyűlés hatáskörének változásairól, az egyházkerület szervezeti átalakulásáról a 17–19. században a közgyűlési jegyzőkönyv története kapcsán: Hudi 2010: 5–13.

²⁸ Tóth D. 1820.

A népiskolát helyben elvégeztek a lakóhelyükhöz legközelebb eső református gimnáziumban (Csurgón, Révkomáromban, Losoncon, Gyönkön, Pápán) vagy evangélikus gimnáziumban, illetve líceumban (Sopron, Pozsony) folytatták tanulmányaikat, melyet a papi pályára készülők a pápai főiskolán (teológiai akadémián) fejeztek be.²⁹ A gimnáziumban a tanulók a latin mellett német nyelvet is tanultak. A világi pályára készülők a gimnáziumot követő filozófiai kurzus elvégzése után iratkoztak be más felsőfokú tanintézetbe. A tanítók csak hivatalos bizonyítvány felmutatásával pályázhattak egy-egy tanítói állásra. Az egyházkerületi végzések értelmében a helységek csak az esperes (egyházmegye) tudtával alkalmazhattak tanítót. Az „oskolamester” felvételéről és elbocsátásáról a helyi közösség nevében az egyházi előjáróság (presbitérium) a lelkész egyetértésével döntött. A döntésnél leginkább kántori kvalitásait vették figyelembe.

Az oktatás színvonalát alapvetően meghatározta, hogy az „oskolamester” (ludi magister) elsősorban kántor, másodsorban községi jegyző volt, s csak azután tanító, harangozó, s más efféle. Ha tehetette, segédtanítót (praeceptor) fogadott, aki a tanítói munkában részben tehermentesítette. (A segéd eltartásáról és fizetéséről neki kellett gondoskodnia.) A helyettest tartó oskolamestert ezért rektornak (ludi rector) is nevezték.

A lelkész és a tanító javadalmazása az egyházközség feladata volt. Járandóságukat írásos szerződésben rögzítették. Jövedelmük részben készpénzből, részben természetbeni juttatásból állt, s azt szolgálta, hogy a hivatalukhoz illő módon élhessenek. A javadalmi földek, kertek, szőlők, rétek megmunkálása, a termés betakarítása és beszállítása az egyházközség gondja volt. Megélhetésüket biztosította az egyháztagok (párok, özvegyek) által adott kenyérgabona, hús, só, faggyú, bors. A télire való tűzifát is az egyházközség adta. A készpénzben fizetendő, papi szolgálatért járó *stóla* nagyságát az egyházkerület egységesen szabályozta. A kántortanító a tanításért és a községjegyzői feladatok ellátásáért meghatározott nagyságú készpénzt kapott. A tanítók évi minimális fizetését a reformkorban a helytartótanács 100 ezüstforintban (250 váltóforintban) állapította meg, ezt azonban sok esetben nem érték el. Komoly problémát jelentett, hogy az 1811-es inflációt követően a korábban megállapított lelkészi-tanítói fizetést a gyülekezetek értékálló ezüstforint helyett csak bankóforintban voltak hajlandók megadni.

A katolikus és protestáns tanítók lakáskörülményei a 19. században hasonlóak voltak. A tipikusnak tekinthető oskolaház két szoba-konyha (pitvar)-kamra elrendezésű parasztház volt. Az egyik szobában tanítottak, a másikban laktak. Ilyen volt a várpalotai (Veszprém vm.) náddal fedett református oskolaház is, amelyet 1777-ben emeltek, s még az 1820-as években is használtak. Az oskolarektor gondviselése alatt egy felújított diófa asztal, egy fenyőfa nyoszolya, egy

²⁹ A felsorolt gimnáziumok közül a gyönki a Dunamelléki Református Egyházkerülethez tartozott, de az ott tanulók közül sokan Pápán folytatták tanulmányaikat.

fekete fogas és egy meszelő volt.³⁰ A szegényes berendezést a tanító saját tulajdonában lévő tárgyak tették, tehették változatosabbá.

TANÍTÓI KÖNYVTÁRAK ÉS OLVASMÁNYOK

A Dunántúli Református Egyházkerületben élő lelkészek és tanítók az 1810-es években már nemcsak a hivatalukhoz tartozó könyveket gyűjtötték, hanem a szakkönyveket is. Fábíán József tótvázsonyi református lelkész szőlőművelésről írott munkáját 1813–1814-ben a vármegyei köznemeseken, tisztségviselőkön, ügyvédeken, táblabírákon kívül számos katolikus és protestáns lelkész és több tanító is előfizette. Közéjük tartozott Kálmán Ádám udvari oskolamester is.³¹ A jeles szakkönyvhöz Szentgál tanítója szintén hozzáfért, hiszen a „nemesi community” (nemesi község) is megrendelte a maga számára.³²

Márton Gábor köveskáli (Zala vm.) lelkész, veszprémi esperes nagy figyelmet keltő méhézeti szakkönyvének 1816-ban országszerte 400 előfizetője volt. Az előfizetők összesen 639 példányra tartottak igényt.³³ Az olvasók köre a falusi papoktól, tanítóktól, uradalmi tisztektől a vármegyei tisztikaron, nemesi értelmiségen át a főúri rétegig terjedt. Katolikus és protestáns lelkészek egyaránt előfizettek a szakkönyvre. A dunántúliak közé tartozott Gál Mihály szentbékallai (Zala vm.) katolikus lelkész, Herbst József kislódi (Veszprém vm.) káplán, Sipos Sámuel kadarkúti (Somogy vm.) plébános. Az evangélikusok közül Barla Mihály kővágóörsi (Zala vm.) prédikátor és Szabó János kővágóörsi (Zala vm.) evangélikus tanító tartott igényt a kötetre. A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészei, praeoránsai, tanítói közül 19 fő fizetett elő a kötetre.³⁴

³⁰ DREL II. 217. b. Szám nélkül. A palotai református eklézsia inventáriuma. Palota, 1824. január 4. Az okirat hitelesítői közül a két presbiter írástudó, a kurátor (Szűts János) viszont írástudatlan volt. A leltárat Horváth János eklézsiái inspektor (különben fiskális és uradalmi levéltáros, ismert könyvgyűjtő) jelenlétében hitelesítették. A palotai oskolaháznál léteztek elhanyagoltabbak is, melyek „rokkant külsejekben egy pálinkafőzőre, belsejökben baromfiak menageriejére” emlékeztettek; az országban „temérdek iskolaszobák olyanok, mint a’ sötét börtönök” (Dajka 1846: 825–826).

³¹ A balatonudvari falumonográfia nem említi. Vö. Marton 1999: 112–119. 1820-ban már Balatonhenyén tanított (Tóth D. 1820: 27).

³² Hudi 2002: 69–74.

³³ Hudi 2009: 130.

³⁴ Az előfizetők a következők voltak: Átal Ferenc görzsönyi (Veszprém vm.) prédikátor, Beke József szobi (Somogy vm.) praeoráns, Bernáth István pázmándi (Győr vm.), Csúzi István szabási (Somogy vm.), Filep Sámuel szecsődi (Vas vm.), Hetényi István ekeli (Komárom vm.) prédikátorok, Hetessy Imre mezőlaki (Veszprém vm.) „oskola rector”, Kováts József dombói (Somogy vm.), Körmendy Sámuel kálmáncsai (Somogy vm.), Medgyaszai János táci (Fejér vm.), Nagy János kéttornyúlaki (Veszprém vm.), Pápai Benjámín sellyei (Somogy vm.), Sipos János kadarkúti (Somogy vm.), Somogyi Sándor nagykorpádi (Somogy vm.), Szalai János mihályházi (Veszprém vm.), Szentmiklósi Timotheus etei (Komárom vm.), Vajda Sámuel kisigmándi (Komárom vm.), Vétsei József kapolyi (Somogy vm.), Zsoldos Jakab mezőlaki (Veszprém vm.) prédikátorok.

Márton könyvét több, közelebbről meg nem nevezett falusi, mezővárosi jegyző („notarius”) is előfizette.³⁵ A hasznos szakkönyv természetesen más protestáns kollégiumokba (például Marosvásárhelyre, Székelyudvarhelyre), sőt a pesti és bécsi egyetemre is eljutott.

Katona Mihály búcsi református prédikátor 1819-ben készített és 1824-ben megjelent földrajzkönyvét Debrecenben, Kecskeméten, Komáromban, Nagykárolybanán, Pannonhalmán (Guzmics Izidornál), Pápán, Pesten, Rozsnyón (Mispál Gergely evangélikus gimnáziumi professzornál) lehetett előfizetni. A vármegyei tisztségviselők, táblabírák és a lelkészek közül számosan, a vidéki jegyzők közül csak Császár István farkasdi (Nyitra vm.) református rektor és Varga István, a katolikus-református lakosságú Pest, Pilis és Solt vármegyei Ráckevi (Ráckeve) mezőváros nótáriusa fizette elő.³⁶

A pápai kollégium jótéveői között is akad nótárius: Szalai Mihály volt szentgáli (Veszprém vm.) jegyző 1804-ben kelt végrendeletében könyveit a kollégiumra hagyta. Örökösei eleget tettek kívánságának, és be is küldték könyvhagyatékát.³⁷

A következőkben az egyházi vagyonszeírások és az esperesi egyházlátogatási jegyzőkönyvek adatai világítanak rá az egyházközségek és tanítók könyveire.

AZ EGYHÁZKÖZSÉGEK KÖNYVEI

Az egyházközségek leltárai az 1820-as években meglepően kevés olyan könyvet említenek, amelyek az *egyházközség* tulajdonát, s egy lehetséges parokiális könyvtár alapját jelenthették volna.

Nagyvázsony (Veszprém vm.) mezővárosban az eklézsia ingó javai között sorolták fel a prédikátor kezelése alatt lévő könyves tékát, melynek elől az ajtaja, hátul a bélése hiányzott. A rektor a hivatal átadás-átvételekor mindössze egy könyvet kapott kézbe: egy meglehetősen rossz állapotban lévő Hübner-féle történetét. A feljegyzésből az is kiderül, hogy a tanító tanítás közben egy háts széken, négyzetletű asztal mögött ült, s egy sérült (lyukas) csengettyűvel jelezte a tanítás kezdetét és végét. Az iskolába kevés gyermek járhatott, mert a gyermekek egy kar nélküli hosszú padban foglaltak helyet. A tananyagot egy fekete táblára írta fel a tanító.³⁸

³⁵ Márton 1816. Tudjuk, hogy Horváth Gábor etei (Komárom vm.) jegyző is a megrendelők közé tartozott. A pápai kollégium professzora, Márton István két példányban, Várady István, a kollégium seniora és későbbi nagy jótéveje egy példányban vásárolta meg. A kollégium könyvtárában a jövőendő tanítónemzedék bármikor hozzáférhetett Márton művéhez és más szakkönyvekhez.

³⁶ Katona 1824. [A kötet végén:] A T. T. Előfizető Urak Nevei I–VI.

³⁷ Borsos 1901: 13.

³⁸ DREL II. 217. b. Szám nélkül. A nagyvázsonyi református prédikátor és tanító konvenciójának, az eklézsia vagyónának összeírása. [Nagyvázsony,] 1820.

A nagyvázsonyi uradalomhoz tartozó kis faluban, *Magyarbarnagon* a parókián számba vett könyves téka arra utal, hogy a prédikátornak számos könyve lehetett. Közülük az inventárium Stehelin katekizmusát³⁹ és két rongyos énekeskönyvet nevezett meg. Az utóbbiak közül az egyik „a’ Predikátor előtt volt a’ Templomba, de már kiszolgálta az idejét, – a’ másik a’ Rector előtt van a’ maga rongyos formájában mind e’ mái napiglan”. Az iskola berendezésével sem sokat törődtek: a gyermekek három hosszú padban ültek, a tanár egy hosszú asztal mögött helyezkedett el. Barnagon is egy írótabla és egy fogas egészítette ki a tanterem berendezését.⁴⁰ A következő, 1824-ben készült inventárium semmi gyarapodást nem mutat.⁴¹

Várpalota (Veszprém vm.) mezővárosban, a Zichy-uradalom másik központjában az „Az Ekklesiának Könyvnemű Javai” című tétel alatt 4 darab negyedréti formátumú *Énekes könyvet* tüntettek fel, amelyek közül kettő régi, kettő új volt. A két új kiadású *Énekes könyv* közül az egyiket a prédikátor, a másikat a tanító őrizte. Az oskolarektor számadása alá még egy „fojó beszédben” (vagyis nem verses formában⁴²) készült „*Dietetica*” tartozott.⁴³ A többi könyv már kéziratos (két anyakönyv, kurátori számadáskönyv), melyeket a szent edényekkel együtt a parókián lévő tölgyfa almáriumban őriztek a négy persellyel és „holmi régi levelekkel” együtt.⁴⁴ Érdemes arra a korabeli gyakorlatra felhívni a figyelmet, hogy a *kéziratos és nyomtatott könyveket* az inventáriumokban nem különítették el egymástól.

A Várpalota piaci vonzáskörzetéhez tartozó *Hajmáskéren* 1820-ban az eklézsia vagyontárgyai között egy nagy tékát is megemlítettek, amelyről megjegyezték, hogy „most a’ Rector konyhájába van, de ha kívántatik, a’ Tiszt. Predikátor Úr könyveinek használhattya”. Az iskolai könyvek száma öt volt: két új zsolta-roskönyv és Soldos [Zsoldos] úr „*Dietetikája*”, „mind a’ két kiadás versekbe is foglalva” három kötetben.⁴⁵

A Balaton-felvidéken sem volt jobb a helyzet. 1811-ben *Köveskál*on az oskolamester konvenciója megállapításakor följegyezték, hogy az oskolába 30 könyvet kell beszerezni: 5 nagy katekizist, 5 Hübner-féle históriát és 20 kisebb katekizmust.⁴⁶ Körmenten (Vas vm.) 1817-ben az eklézsia egy Bibliát és egy protocol-

³⁹ Vö. Stehelin 1752.

⁴⁰ DREL II. 217. b. Szám nélkül. A magyarbarnagi prédikátor és tanító javadalma és az eklézsia vagyonának inventáriuma. [Magyarbarnag,] 1820.

⁴¹ DREL II. 217. b. Szám nélkül. A magyarbarnagi prédikátor és tanító javadalma és az eklézsia vagyonának inventáriuma. [Magyarbarnag,] 1824.

⁴² A népiskolákban használt verses dietetikák közé tartozott: Zsoldos 1817.

⁴³ Zsoldos János (1767–1832) orvosdoktor, Veszprém vármegye főorvosának két kiadást megért művéről van szó: Zsoldos 1814, 1817.

⁴⁴ DREL II. 217. b. Szám nélkül. A palotai eklézsia inventáriuma. Palota, 1824. január 24.

⁴⁵ A hajmáskéri prédikátor és tanító javadalma és az eklézsia vagyonának inventáriuma. Hajmáskér, 1820. január 20. A verses dietetika: Zsoldos 1814, 1818. (Valamelyik kiadásból 2 példány volt a gyűjteményben.)

⁴⁶ DREL II. 217. b. Szám nélkül. A köveskáli eklézsia és prédikátori konvenció 1810-ben, a tanító javadalma 1811-ben. [Köveskál, 1811.]

lumot (diariumot) szerzett be az iskola számára.⁴⁷ *Kercán* (Vas vm.) az esperes szintén arra kötelezte az elöljáróságot, hogy az oskolai diariumot szerezzék be, amelybe a tanító jegyezze fel a *Norma docendit*, a Gergely napi vizsga tételeit, és írja össze „az iskola könyveit, a melyek volnának”.⁴⁸ 1818-ban *Senyeházán* (Vas vm.) is egy Bibliával gyarapodott az eklézsia.⁴⁹ Az Őrségben 1808–1829 között az esperes másutt is legtöbbször arról számolt be, hogy egy-egy Bibliát vásárolt a gyülekezet.⁵⁰

A rövid áttekintésből kitűnik, hogy 1820 táján az egyházkerület gazdaságilag fejlettebb részén lévő eklézsiaik nemigen törődtek az iskolák tankönyvekkel való ellátásával. A fejletlenebb Őrségben még a Biblia beszerzése is nehézséget okozott. Szerencsére azonban itt is akadtak olyan egyháztagok, akik alapítványokkal és könyvadományokkal támogatták a gyülekezetet és iskoláját.⁵¹ A megfelelő tankönyveket a szülőknek kellett megvenniük, ha ugyan képesek voltak rá. Mivel az iskolafenntartók tanítói kézikönyvekről is csak tessék-lássék gondoskodtak, azokat a tanítóknak saját költségükön kellett beszerezniük. Kérdés: megtették-e, vagy pedig még a kollégiumban készített kéziratos jegyzetekből tanították a nebulókat?

A NÉPTANÍTÓK KÖNYVEI

Az egyházkerület 1823. május 29–31-én tartott közgyűlésén elfogadott *Utmutatás*, valamint a vizitációs norma szerint az espereseknek egyházlátogatás alkalmával ellenőrizniük kellett, hogy az akadémikus rektorok, a tanítók és a káplánok rendelkeznek-e a hivatali munkájukhoz szükséges könyvekkel, rendszeresen olvasnak-e, képzik-e magukat. A már régebb óta hivatalban lévő és kiválóan dolgozó prédikátorok arra számíthattak, hogy könyvvizsgálónak, tanácsbírónak, a tudományos bizottság (Litteraria Deputatio) tagjának nevezik ki őket, vagy felkérést kapnak professzori állásra, iskolai tankönyvek megírására. Prédikációik kinyomtatására is számíthattak.⁵²

A tanítók önképzéséről az esperesek nemcsak meggyőződtek, hanem esetenként a könyvjegyzékeiket és írásos beszámolóikat is begyűjtötték és az egyházlátogatási jegyzőkönyvekhez csatolták. Ezek alapján válaszolhatunk az előzőekben feltett kérdésre.

⁴⁷ DREL II. 197. b. Vizitációs jegyzőkönyv, Körmend, 1817. november 16.

⁴⁸ DREL II. 197. b. Vizitációs jegyzőkönyv, Kerca, 1817. november 7.

⁴⁹ DREL II. 197. b. Vizitációs jegyzőkönyv, Senyeháza, 1818. november 13.

⁵⁰ DREL II. 197. b. Vizitációs jegyzőkönyvek, 1808–1829.

⁵¹ 1803-ban Szentgyörgyvölgyén (Vas vm.) Domján István nagyobb összegű alapítványt tett az egyház fenntartására, és értékes könyveket adományozott az egyház céljaira. Vö. Pataky 1992: 397.

⁵² Tóth E. 1931.

A Tatai Református Egyházmegye 1824-ben készült egyházlátogatási iratai között fennmaradtak olyan leltárak, amelyek a tanítói könyvtárakról tájékoztatnak. Először táblázatban foglaljuk össze a legfontosabb adatokat:⁵³

1. táblázat

A Tatai Református Egyházmegye tanítóinak könyvei 1824-ben

Sorsz.	Helység	Tanító neve	Könyvei száma (db)	Könyvei Évköre
1.	Bőny	Szabó István	18	1745–1815
2.	Csep	Mokos János	14	1743–1810
3.	Győr	Veres Benjámin	80	Nincs adat
4.	Héreg	Borsos István	13	1739–1806
5.	Kisigmánd	Jókay János	93	1548–1815
6.	Nagyigmánd	Bosznai Ferenc	107	1608–1820
7.	Szőny	Varjas Gábor	50	1685–1816
8.	Tarján	Daku János	26	1731–1820
9.	Tárkány	Némethi Péter	78	1550 (!) –1818
10.	Tata	Szilágyi Lajos	34	1667–1822

A fenti kimutatás értelmezéséhez néhány megjegyzés kívánkozik. A tanítók közül egyik sem foglalkozott irodalommal, ezért nevüket hiába keressük az írói lexikonokban és az irodalomtörténeti munkákban. Most azonban könyveik révén előkerülnek a névtelenség homályából.

Az esperesi egyházlátogatáskor az egyházmegyei tanítóknak csupán egy része adta be könyvei lajstromát, ezért az egyházmegye tanítóóságának könyvkultúrájáról általánosságban nem beszélhetünk. Gondot jelent az is, hogy a könyvjegyzékek nem egységes szempontok szerint készültek, s az egyes rovatokat (a könyv szerzője és címe, a kiadás helye, ideje, a kötés módja, a mű kötettszáma) nem következetesen töltötték ki. Nem mindig jelezték, hogy nyomtatott vagy kézíratos kötetről van-e szó.

Az is előfordult, hogy nem az összes könyvet vették számba. Erre utal Borsos István héregi rektor megjegyzése: „Némely Darab Könyveim nintsenek kezemenél”. Más esetben viszont a másnál lévő könyvet is jelezték. Varjas Gábor szőnyi rektor egy „Heidelbergai Kátét” kiadási hely és évszám nélkül azzal a megjegyzéssel lajstromozott, hogy „egy szegény Leánynál van ad usum”. Az azonosítást megnehezíti, hogy a szerzőt és a címet rövidítve, összevontan jelölték meg: egy-egy mű bibliográfiai adatainak megállapítása, pontosítása önmagában is

⁵³ DREL II. 70. b. A Tatai Református Egyházmegye iratai, egyházlátogatási iratok, 1824. (A vizitációs iratok közt a vizsgátelek kimutatásai és könyvjegyzékek is találhatóak. Minthogy mindegyik könyvjegyzék 1824-ben készült, illetve 1824-es állapotot mutat, külön nem tüntetjük fel őket.)

külön kutatást igényel. Mivel a győri tanító könyveinél hiányzik az azonosítás-hoz szükséges megjelenési hely és idő, minden felsorolt munkát egykötetesnek vettünk. (Az elemzés során ugyan világossá vált, hogy több mű többkötetes; de nem tudjuk, hogy minden kötetet megvásárolt-e. Ha mindet megvásárolta, könyvtára megközelíthette vagy meghaladhatta a 100 kötetet.)

Az elmondottak alapján az 1. táblázatban megadott kötetszám az adott kis-könyvtár *minimális kötetszámának* tekinthető.

A könyvek megjelenési hely, idő, téma és kötés szerint is elég nagy változatosságot mutatnak. Az egyes gyűjteményekben található könyveket részben Magyarországon (például Debrecenben, Győrben, Kassán, Kolozsváron, Nagyszébenben, Pozsonyban, Vácott), részben az Osztrák Birodalom nyugati felében (Bécsben, Prágában), továbbá számos külföldi országban nyomtatták: Itáliában (például Genovában, Velencében), Németországban (például Augsburgban, Frankfurtban, Halléban, Mannheimben, Lipcsében), Svájcban (Bázelban, Bernben, Genfben), Hollandiában (Amszterdamban). A tendencia világos: a 18–19. században előtérbe kerülnek a hazai kiadású könyvek, bár a könyvforgalomban a gyakorlati hasznosságú régebbi külföldi könyvek továbbra is jelen vannak.

A tanítók birtokában lévő könyvek közül a legértékesebbek egész- vagy félbőr kötésben találhatóak, szerényebb kivitelű volt a papirostáblába, illetve a papirosba kötött könyv. Francia és olasz típusú kötéssel is találkozunk. Néhány esetben a kötés módjánál a „gatya” elnevezés is szerepel.⁵⁴

A fentebbi tanítók mindegyike törekedett arra, hogy a legfontosabb kézi-könyveket, tankönyveket beszerezze. Szótárakat, nyelvtankönyveket, statisztikákat, földrajzi leírásokat, történeti munkákat, pedagógiai módszertani kézikönyvet, katekizmusokat, klasszikus szerzők műveit éppúgy megtalálhatjuk, mint a felvilágosodás filozófiai termékeit vagy a legújabb irodalmi művek egyikét-másikát. A kiadványok többnyire latin, görög, héber és német, újabban magyar nyelven íródtak. Az adott könyvtár összetételét a személyes érdeklődés mellett az örökölt könyvanyag is meghatározhatta.

A tíz gyűjtemény alapos áttekintése után több magánkönyvtártípus körvonalazódik előttünk:

1. A *tanítói kézikönyvtár* típusa, amely csak a munkához legszükségesebb kiadványokat tartalmazza; ez maximum egy-két tucat könyvből álló könyvgyűjteményt jelent.⁵⁵

⁵⁴ A hagyományos egészbőr kötet, amelynél a táblákat és gerinclemezt finom bőrkötéssel borították, francia kötésnek (Franzband) hívták. Az olasz módra készült puha (lágú) kötésnél szilárd táblát nem alkalmaztak, ennél önmagába visszahajtott pergamenlappal borították a könyvetestet. A „gatya” megjelölés a nyomdából kikerülő ún. krúdát jelentette, amelynél a körülvágatlan könyvetestet a ráragasztott papírborító védte a szennyeződéstől. A nagyobb mennyiségben beszerzett krúdánál a későbbiekben a könyvkötők (egyben könyvkereskedők) a vevő vagy megrendelő igénye szerinti kötetet alkalmazták. – A könyvkötészet-történeti tanácsokért Koncz Pál veszprémi könyv- és papírrestaurátor barátomnak ezúton mondok köszönetet.

⁵⁵ 1845-ben az adósságai miatt 30 évesen öngyilkosságba menekülő gyulai református tanítónak, Rátkai Balázsnak is *15 műből, 21 kötetből* álló saját könyvtára volt, amelyeket 2 forint

2. A *tanítói kiskönyvtár* típusa, amely a szakmai könyvanyagon kívül a történelmet, filozófiát, klasszikus és modern irodalmat is átfogja; a 25–50 kötetes jól válogatott könyvanyagból már kikerekedhetett ez a kiskönyvtár.

3. Az *értelmiségi kiskönyvtár* típusa, amelyben a 16–17. században és a 18. század első felében használatos könyvanyag mellett az újabb egyházi-világi irodalom termékei is kisebb-nagyobb számban előfordulnak. Némely esetben nemzedékeken át öröklődő könyvekről beszélhetünk. A latin, görög nyelvtanok, lexikonok, klasszikus szöveggyűjtemények korábbi kiadásait az újabb és újabb nemzedékek is használták. Ha helyettük újabbakat szereztek be, akkor a régieket gyakran adományozták a pápai kollégium könyvtárának. Ennek köszönhető, hogy az 1783 után újjászerveződő⁵⁶ könyvtár számos ősnymtatvánnyal, régi nyomtatvánnyal gazdagodott, s rövid idő alatt gazdag gyűjteménnyé vált. A modern könyvtári állomány törzsanyaga a 19. század első évtizedeiben alakult ki.⁵⁷

Az alábbiakban – helyszűke miatt – mindegyik csoportból egy-egy jellegzetes magánkönyvtár vázlatos bemutatására van lehetőségünk.

1. A *tanítói kézikönyvtárak* közé tartozott *Borsos István* héregi, *Mokos János* csepi, *Szabó István* bönyi és *Daku János* tarjáni tanító könyvtára. Közös jellemzőjük, hogy Mokos kivételével mindegyiknek volt Bibliája, s hogy értékesebb, tartós használatú könyveiket fél- vagy egészbőr kötésbe köttették.

Példaként *Szabó István* bönyi rektor „kised könyvtárát” említjük. Szabónak minden bizonnyal a legértékesebb könyve volt az 1751-ben Bázelen kiadott magyar nyelvű Biblia. Legrégőbbi könyvének tüntette fel legutolsó könyvét, amely „Liber memorialis Esavi Budai” néven szerepel 1708-as debreceni kiadásal, ami nyilvánvaló elírás, hiszen Cellarius szótárát Budai Ézsaiás (1766–1841) debreceni professzor, majd tiszántúli református püspök 1798-ban, 1817-ben és 1831-ben adta ki, vagyis a helyes dátum 1817.⁵⁸ Munkáját segítette a Szebenben kiadott bibliai história (1748), a heidelbergi katekizmus szebeni kiadása (1793), a német grammatika bécsi kiadása (1815), a Debrecenben nyomtatott kottás zsolnároskönyv (év nélkül) és az aritmetika (1763), valamint az ugyanott 1808-ban kiadott új református énekeskönyv. Az ájtatossági irodalmat az 1745-ben Szebenben megjelent *Liliomok völgye* című kötet⁵⁹ és a „Természet osko-

58 krajcár kikiáltási áron bocsájtottak árverésre. A vevők 9 forint 24 krajcárt fizettek a könyvekért. A kiskönyvtárban többségében tankönyvek vagy a tanításhoz szükséges egyéb könyvek voltak. Vö. Héjja 2001: 217, 2003: 62–64. Mivel a tanítók szegénységük miatt a tankönyveket nehezen tudták beszerezni, akadtak lelkesek, akik azzal kísérleteztek, hogy egy-egy osztály vagy az egész elemi népiskola számára szükséges tudnivalókat egy kéziratot vagy nyomtatott tankönyvben foglalják össze.

56 A pápai reformátusoknak 1752–1783 között nem volt szabad vallásgyakorlata, a szomszédos Adásztelvel jártak át istentiszteletre és iskolába. A kollégium kisgimnáziumi szinten működött itt 1783-ig (Trócsányi Zs. 1981: 75–78, 89–94).

57 Borsos 1901: 3–22.

58 Barcza (szerk.) 1988: 133.

59 A *Liliomok völgye* c. könyv Johann Gerhard (1582–1632) német teológus ötven ájtatos elmélkedésének (*Meditationes sacrae*, 1606) magyar fordítása, Intzedy József (1688–1750) erdélyi ítélmester munkája. Vö. Szinnyei V. 1897: 118.

lája” című Győrben kiadott kötet képviselte. Az utóbbi Pálóczi Horváth Ádám költő édesapjának, Horváth György császári prédikátornak ájtatos olvasmányokat tartalmazó zsebkönyve, amely először 1765-ben jelent meg a győri Streibig-nyomdában.⁶⁰ Az évszám nélkül feljegyzett „Vad kert” című munka Miskolczi Gáspár németből fordított állattani tankönyve volt, amely két kiadásban ismert. Ha az első kiadás volt meg neki, ez volt legrégebbi könyve.⁶¹ A „Corn: Nepos” címmel, „Papa 1808” kiadási adattal feljegyzett mű szintén tankönyv: Mándi Márton pápai professzor Cellarius *Liber memorialis*át adta ki újra Győrben 1808-ban.⁶² A kiadási hely és idő nélkül feljegyzett „Szent Heokrates” Bod Péter (1712–1769) keresztyén ünnepekről és szentekről készült *Szent Heocrates* című művét jelenti, amelynek legutolsó kiadása Pozsonyban jelent meg 1786-ban.⁶³ A „Talentomok elásása” című gyászbeszéd azonosítását a pontosan megadott dátum (Pest, 1797) teszi számunkra lehetővé.⁶⁴

2. A *tanítói kiskönyvtárak* közé sorolható *Szilágyi Lajos* tatai, *Varjas Gábor* szőnyi tanító könyvtára. Nézzük meg közelebről *Szilágyi* könyveit!

Szilágyi Lajos tatai tanító könyvjegyzékét 1825. február 15-én latin nyelven állította össze. Jegyzéke élén a kordovánkötésű holland Szent Biblia (Ultrajectum, 1765) állt, majd a különböző tankönyvek következtek: a földrajzoktatásban Johann Günther Friedrich Cannabich (1777–1859) egyetemes geográfiáját Czövek István átdolgozásában, Bél kétkötetes 1792-es pozsonyi latin (Tomka–Szászky-féle) országleírását használta.⁶⁵ Magyarul Ajtay Sámuel ügyvéd németből (Löhrtól) fordított, magyar viszonyokra alkalmazott világtörténetét, valamint a göttingeni egyetemen tanult Dobosy Mihály református lelkész Grönland-könyvét is beszerezte.⁶⁶ A tanításhoz Márton József német grammatikáját (Bécs, 1815), a debreceni magyar grammatikát (Debrecen, 1808) is használta. Ercsei Dániel (1781–1836) debreceni kollégiumi bölcsészettanár filozófiáját és statisztikáját is megszerezte.⁶⁷ A jogi ismereteket a Sárospatakon és Budán kiadott tankönyvekből merítette.⁶⁸ Úgy látszik, a jog különösen érdekelte, hiszen a királyi kúria döntvényeinek 1817. évi pozsonyi kiadását is megvásárolta.⁶⁹ A színpad világa is megfoghatta, hiszen Ludvig Holberg (1684–1754) dán színműíró (a „dán Molière”) németre fordított

⁶⁰ *Természetnek és kegyelemnek oskolája*. Győr, 1765, 1775, 1778. Vö. Szinnyei IV. 1896: 1196–1197.

⁶¹ *Egy jeles Vad-kert*. Lőcse, 1702. (2. kiadás: h. n., 1769.)

⁶² A latin nyelvű tankönyv Cornelius Nepos császárokról szóló életrajzát és Phaedrus meséit tartalmazta.

⁶³ Szinnyei 1891: I. 1127.

⁶⁴ Veresmarti-Vég Sámuel: *Drága talentomnak akarat ellen való el-ásása*. [gr. Széki Teleki József temetésekor elmondott halotti beszéd.] Pest, 1797. Vö. Szinnyei 1914: XIV. 1126.

⁶⁵ Bél 1792a, 1792b; Czövek 1817.

⁶⁶ Dobosy 1810; Ajtay 1814. (Dobosy Grönland-könyvéhez Karacs Ferenc rézmetsző készített egy 28x18 cm-es térképet.)

⁶⁷ Ercsei Dániel művei: *Philosophia. I–II*. Debrecen, 1813–1817; *Statistica*. Első darab. Debrecen, 1814.

⁶⁸ Markovics János: *Epitome institutionum juris Hungarici privati*. Budae, 1822.

⁶⁹ *Plantum tabulare, sive decisiones Curiales*. Posonii, 1817.

komédiáinak egy 1761-es koppenhágai kötetét is megvette.⁷⁰ A 17. századot egy háromkötetes Terentius-vígjátékkötet képviselte, melyet Frankfurtban adtak ki.⁷¹ A peregrináció másik emléke Caspar Barlaeus (1584–1648) holland humanista polihisztor *Epistolarum liber* című munkája.⁷²

3. Az *értelmiségi kiskönyvtárak* közé sorolhatjuk *Némethi Péter* tárkányi, *Veres Benjámín* győri és *Jókay János* kisigmándi, valamint *Bosznyai Ferenc* nagyigmándi tanító összetettnek és változatosnak nevezhető könyvtárait.

Némethi Péter könyvtára több évszázadot ölelt fel, és műfajilag is meglehetősen változatos volt. A 16–17. századból 8 könyve volt, sok könyvét a 18. században nyomtatták, de a legújabb kiadványokat is beszerezte. Legrégebbi könyveiről a következő feljegyzést készítette:

2. táblázat

Némethi Péter 16–17. századi könyvei

[Sor-szám]	Könyv neve	Ki adása	Eszt.	Kötettye
57.	Sibellii Meditat. Catec. ⁷³ Tom. I: II: III: IV.	Davent.	1550 (!)	egész bőr
58.	Frid. Spanhem. Fil. ⁷⁴	Heivelber. (!)	1563	egész bőr
60.	Armilla Aurea id est theologiae descriptio	Basileae	1598	fél bőr
62.	Petri Ravanelli Utivensis Occitani bibliothec. ⁷⁵	Genevae	1650	egész bőr
67.	Fabritii Conciones in psalmos ⁷⁶	Bernae	1664	egész bőr
68.	D[et]to in XII p[sal]mos	D[et]to	1641	egész bőr
70.	Lucas Gernlerus Németh predik. ⁷⁷	Basil.	1678	egész bőr

⁷⁰ A könyvjegyzék szerint a mű megjelenési adatai: „Koppen. 1761.”: Koppenhágában 1761-ben a „Die dänische Schaubühne” 3. kötete jelent meg: Holberg 1761. Ebben a következő darabok olvashatók: *Die Weibnachtstube*, *Die Reise zu der Quelle*, *Melampe*, *Heinrich und Pemille*, *Die Hexerey*, *oder der blinde Larmen*, *Die unsichtbare*.

⁷¹ Schonaeus, Cornelius: *Terentius Christianus, seu comoediae sacrae sex*. Frankfurti ad Moenum, 1691.

⁷² Barlaeus, Caspar: *Casparis Barlaei Med. Doct. ac Philosophiae in ill. Amstel. Gymasio dum viveret Professoris Epistolarum Liber*. Pars prior et posterior. Apud Joannem Blaeu, Amstelodami, 1667.

⁷³ A feljegyzés feloldása: Sibellii Meditationum catecheticarum. Tom. I–IV. Daventriae, 1550. [Az évszám téves.]

⁷⁴ Friedrich Spanheim, junior (1632–1701) heidelbergi teológiai professzorról lehet szó.

⁷⁵ Ravanelus, Petrus: ...Bibliotheca sacra seu Thesaurus scripturæ canonicæ amplissimus. Genevae, 1650.

⁷⁶ Fabritii Stephani Sacrae Conciones in centum quinquaginta psalmos David regis et aliorum sanctorum prophetarum. (Geneva) Aureliae-Allobrogum, Franciscus Nicolaus, 1622.

⁷⁷ Gernlerus, Lucas: *Hundert und Sieben Lehr-, Trost- und Erinnerungs-reiche Predigten/ Über so viel Text heiliger Schrift/ bey Leib-begaengnissen/ und anderem Anlass... Mit nützlichen Randglossen/ darinn die Summ der aussgefuehrten Lehren gemeldet wird...* Bertsche, Basel, 1678.

Az 57. sorszám Caspar Sibelius (1590–1658) négykötetes elmélkedéseit említi. *Meditationum catechetiarum* című műve 1647-ben jelent meg Deventerben, egy másik, egykötetes kiadása pedig 1650-ben Amszterdamban. A jegyzéken lévő évszám téves. Valószínűleg az 1647-es kiadásról lehet szó. Ennek II–IV. kötete, valamint az 1650-es kiadás a pápai nagykönyvtárban is megtalálható.⁷⁸ A német születésű deventeri lelkész prédikációi, könyörgései a 17–18. században is több kiadásban megjelentek. Könyörgő és hálaadó imádságait a Hollandiában tanult Pósa-házi János bölcsészdoktor, sárospataki kollégiumi professzor fordításában Kolozsváron adták ki 1673-ban.⁷⁹ Sibelius munkáinak két kötete a 18. század elején Pethő György noszlopi (Veszprém vm.) lelkésznek is megvolt.⁸⁰

Az 58. sorszám alatt feltüntetett mű szerzője ifjabb Spanheim Friedrich (1632–1701) heidelbergi, majd leideni teológiai professzor, művének évszáma szintén téves, címe egyéb adat híján nem azonosítható. Valamelyik egyháztörténeti munkájáról lehet szó. A magyar protestáns könyvtárakban az idősebb Friedrich Spanheim (1600–1649) és fia számos vitairatát, teológiai művét őrzik. Az ifjabb Spanheimnél nyugat-európai tanulmányútja során 1697-ben Leidenben megfordult Teleki Pál (1677–1731) is.⁸¹ Történetírói módszere Bod Péterre is hatással volt.⁸² A pápai nagykönyvtár egy 1669-ben Amszterdamban a kegyesség gyakorlásáról kiadott Spanheim-művet őriz.⁸³

A 60. sorszám alatt említett *Armilla aurea* című munka Guglielmus Perkinsus Bázelen kiadott latin nyelvű prédikációs kötete. Ezen a címen Bázelen 1590-ben már megjelent a kötet, amelyet több kiadás követett.⁸⁴ William Perkins (1558–1602) cambridge-i puritán lelkész és teológus az Erzsébet-kor utolsó két évtizedének legnépszerűbb angol prédikátora volt, aki nagy hatást gyakorolt a magyar puritán mozgalomra is. Műveinek latin kiadását és több művének magyar fordítását minden nagyobb protestáns kollégium könyvtárában megtaláljuk. A pápai kollégium könyvtárába öt 17. századi kiadású műve került.⁸⁵ (Az *Armilla aurea* nincs köztük.)

A 62. sorszám alatt a tanító Ravanellus művét említi. Petrus Ravanellus 1650-ben Genfben Pierre Chouër szerkesztésében megjelent *Bibliotheca Sacra* című kézikönyvét számos nyelvre lefordították és sok kiadásban megjelentették. A teológiát, fizikát, etikát, ökonómiát, politikát és logikát tartalmazó mű eredeti

⁷⁸ Borsos 1901: 489.

⁷⁹ Szinnyei 1906: XI. 66. (RMK I. 1151.)

⁸⁰ Monok (szerk.) 1992: 198.

⁸¹ Szabó A. 1980: 286.

⁸² Lengyel 1973: 590. Spanheimtől a hagyományos százados felosztást vette át.

⁸³ Spanhemius, Fridericus: *Friderici Spanheimii Vindiciarum pro exercitationibus suis de gratia universalis partes duae*. Amstelodami, 1669. Vö. Borsos 1901: 489. Pápai példánya: DREK Colligatum, K. I. 1216.

⁸⁴ Perkins, William művei: *Armilla auera, id est miranda series causarum et salutis & damnationis iuxta verbum Dei*. Cantabrigiae, 1590. *Armilla auera, id est theologiae descriptio*. Mirandam seriem causarum et salutis et damnationis iuxta verbum Dei proponens. Basileae, 1596.

⁸⁵ Borsos 1901: 488, 517.

kiadását a 17. században Bod Péter és mások könyvtárában is megtaláljuk.⁸⁶ Pápán az 1660–1662 között Genfben megjelent két kötetét olvasták.⁸⁷

A 67–68. sorszám alatt Stephanus Fabritius (1569–1648) berni lelkész két prédikációskötetét jegyezte fel. Fabritius szentbeszédein kívül filozófiai művét, héber grammatikáját is kiadták. Az erdélyi könyvesházak leltárai is tanúskodnak széleskörű olvasásáról. Pápán számos művét, köztük a *Sacrae conciones* 1622-es genfi kiadását őrizzük két kötetben.⁸⁸

A 70. tételszámon található feljegyzés Gernler német prédikációs kötetére utal. Gernler (Gernlerus) Lucas (1625–1675) neves bázeli lelkész, teológus beszédeit többen is megvásárolták a bázeli akadémián tanuló magyarországi diákok közül. A szatmárnémeti könyvtárban őrzött példány F. Lugai, Szilágyi József (1828), majd Katona Mihály tulajdonában volt.⁸⁹ Pápán a Bázelen 1674-ben kiadott *Dreissig Buss- und Wahrungs Predigten* című prédikációskötetét forgatták.⁹⁰

Némethi Péter könyveit becsben tartotta, többségét bőrze kötötte. A görög és latin nyelvű Újtestamentum holland kiadása (Amstelodami, 1717) mellett az újabb magyar kiadást (Pozsony, 1790) is beszerezte, melyhez mutatótáblát is használt (Debrecen, 1773). Pictet teológiáját (Debrecen, 1759), Lampe bázeli kiadású bibliai kommentárjait,⁹¹ Benjamin Elbel (1690–1756) német ferences teológus erkölcssteológiáját (1748),⁹² valamint Johann Gottlieb Heinecke (1681–1741) természetjogi tankönyvének 4. kiadását (Halae, 1758)⁹³ latinul tanulmányozta (Debrecen, 1759). A puritán Johann Friedrich Osterwaldnak (1663–1747) a korabeli keresztények romlottságának okairól írt és 3000 példányban kiadott könyve (Debrecen, 1745) a maga módján a jó könyvek olvasásához is tanácsokat adott.⁹⁴

Némethi a tanításhoz régebbi és újabb kiadványokat is beszerezett: egy bázeli nagykáté (1754), egy másik bázeli kiadású heidelbergi káté (1760), Maróthi aritmetikája (Debrecen, 1763), német kiadású teológiai dogmatikai Compendium (Magdeburg, 1777), Cellarius grammatikája (Debrecini, 1781), Márton István

⁸⁶ Radvánszky 1884: 60.

⁸⁷ Borsos 1901: 426.

⁸⁸ Borsos 1901: 531.

⁸⁹ Cordea – Vasil-Marinescu 2005: 97.

⁹⁰ Borsos 1901: 532.

⁹¹ A följegyzésben: „Lampe Coment in E. Joannis Tom I: II: III. Basileae 1725 egész bőr”. Lampe, Friedrich Adolph: *Commentarius analytico-exegeticus tam literalis quam realis Evangelii secundum Joannem, quo non tantum singulis vocibus ac phrasibus lux affunditur, veritatesque in iis latentes eruuntur atque vindicantur, sed etiam ordo ac scopus omnium & singularum partium ejus accurate ostenditur*. Basileae, 1725–1727.

⁹² Elbel, Benjamin: *Theologia moralis sacramentalis*. Augustae Vindelicorum, 1748.

⁹³ Heineccius, Johann Gottlieb: *Elementa iuris naturae et gentium, commoda auditoribus methodo adornata*. Halae, 1758. [Első kiadás: Halae, 1738.]

⁹⁴ Osterwald, Friedrich Johannes: *A' kereszténynek között ez idő szerént uralkodó Romlottságnak kútfejeiről való elmélkedés*. Debrecen, 1745. [Franciából fordította: Domokos Márton debreceni főbíró; a mű névtelenül jelent meg.] Osterwald a romlottság hetedik okának (kútfejének) tartotta a „tisztátalan”, rossz könyveket, amelyek erkölcsi romlásba taszítják az olvasót. Ezek közé tartoznak a 18. századi francia fajtalan, fertelmes könyvek, a szerelemről (galanteriáról) szóló művek is. Vö. Trócsányi Z. 1941: 24.

pápai kollégiumi professzor Rudimentája (Győr, 1795), a debreceni halottaskönyv (1807), a Zsoldos-féle szöveges és verses dietetika (Győr, 1814, 1817), Márton József német grammatikája (Bécs, 1814), deák grammatika (Posonii, 1816). Phoedrus kiadása latinul és németül (hely és év nélkül) is rendelkezésére állt. A régi római írók életét is tanulmányozhatta (Debrecen, 1814). Cicero oktatásban használt műveiből a *De officiis* című művét (hely nélkül, 1727), az *Epistolae* című munkáját (Nurbergii, 1766),⁹⁵ Szikszai György tanításait újabb kiadásban olvasta (Pozsony, 1818). Cicero *De officiis* [a kötelességekről] szóló munkáját Kovásznai Sándor (1730–1792) marosvásárhelyi főiskolai tanár az elsők között fordította le magyar nyelvre. Engel Krisztián János adta ki Pozsonyban 1795-ben.⁹⁶

Némethi egyaránt vonzódott a francia nyelv és a méhészkedés mestersége iránt. Franciául egy lipcsei kiadású bőrkötésű francia grammatikából tanult („Laipsig, 1753”). Egy komáromi méhészkönyvet is vásárolt (Komárom, 1795). Az utóbbi kötet azonosítható: Johann Bogsch (1745–1821) pozsonyi evangélikus gimnáziumi tanár Bécsben megjelent művének magyar fordításáról van szó.⁹⁷

Némethit a szépirodalom kevésbé érdekelte. Péczeli Young-fordítása (Győr, 1787), a magyarra fordított Robinson (hely és év nélkül) tartozott szórakoztató olvasmányai közé.⁹⁸ A könyvjegyzék tanúsága szerint újságra, folyóíratra nem fizetett elő.

A falusi tanítók külön csoportját képezték az ún. *akadémikus rektorok*: azok a főiskolai hallgatók, akik képzésüket megszakítva vállalkoztak arra, hogy két-három évig valamely falusi vagy városi népiskolában tanítanak. A szegényebb, kollégiumi jótéteményekben (például ösztöndíjban) részesülő teológushallgatókat az egyházkerület kötelezte is e feladatok ellátására. A hallgatók egy másik része az akadémiai rektorság helyett úri házaknál (főuraknál, jómódú köznemeseknél) vállalt *házitanítói* állást.

Az egyházkerület elvárta tőlük, hogy rektori szolgálatuk alatt is folyamatosan tanuljanak, leendő hivatalukhoz szükséges könyveket vásároljanak, és a német nyelvben is gyakorolják magukat, hogy külföldi akadémiaira mehessenek. A prédikátorokat, espereseket arra kérték, hogy rendszeresen ellenőrizzék őket.⁹⁹

⁹⁵ Cicero, Marcus Tullius: *M. Tullii Ciceronis Epistolae ad familiares, oder Ciceronis Briefe*. Neue Auflage. Norinbergae, 1766. Cicero tíz évvel későbbi nürnbergi kiadását Pápán is olvasták. A kollégiumi könyvtárban Cicero műveinek számos kiadását megtaláljuk. Vö. Borsos 1901: 102.

⁹⁶ Kovásznai Sándor: *Marcus Tullius Cicerónak az embernek tisztéről és kötelességeiről a maga fiához írt három könyvei*. Magyarra fordította: – –, a' M. Vásárhelyi Collegiumnak néhai érdemes Tanítója. Ki-adta Engel Krisztián János. Po'sony, 1795. Vö. Szinnyei 1899: VI. 1422. Kovásznai munkáját Pápán is olvasták (Borsos 1901: 103).

⁹⁷ A jegyzéken: „Méhész Könyv Komáromban 1785”. Az eredeti és fordítása: Bogsch 1793, 1795. A bécsi kiadás megtalálható az OSzK gyűjteményében is. Vö. Dörnyei – Szávuly 2007: 64. (No. 2032.)

⁹⁸ A jegyzékben: „Ifju Robinzon élete”. Campe, Joachim Heinrich: *Ifjabbik Robinzon. Iródott a gyermekeknek gyönyörködtető és hasznos magok multságokra*. Fordítódott németből magyarra Gelei József által. Pozsony, 1787. Előzőleg németül: Campe 1777.

⁹⁹ Tóth E. 1931: 11.

Néhány esetben az akadémikus rektorok könyveiről is vannak adataink. Az esperesi, majd superintendensi vizsga letétele után ugyanis kápláni szolgálatra mentek, s a káplánok írásban is számot adtak könyveikről, olvasmányaikról. Beszámolóik rávilágítanak ennek a csoportnak a műveltségére. Ezen ismereteink a Tóth Ferenc egyházkerületi főjegyző javaslatára bevezetett lelkészképzési-továbbképzési reformoknak köszönhetőek. Különösen a kezdő lelkészeket ösztönözték arra, hogy minél többet olvassanak, folyamatosan képezzék magukat; prédikációk, értekezések írásával fejlesszék képességeiket.¹⁰⁰

A kápláni szolgálat, majd a felszentelés után esélyük volt arra, hogy valamegyik egyházközségbe rövidebb-hosszabb időn belül meghívást kapnak. Az átmeneti időszak arra is lehetőséget adott számukra, hogy pályát módosítsanak. Erre több esetben szükség is volt, mivel a pápai kollégiumi képzésben is „túltermelés” volt.¹⁰¹

Több akadémikus rektor könyveit, olvasmányait ismerjük. Közülük *Szenes Károlyét* ismertetjük. Szenes a gimnázium hat osztályának elvégzése után három évig a Mezőföldön fekvő Szilasbalháson (Veszprém vm.) volt rektor. Ezt követően folytatta tanulmányait, s az esperesi és püspöki vizsga letétele után előbb több hétig a Veszprém megyei Vámoson (Nemesvámoson), majd Sóllyon töltött be kápláni tisztséget, míg végül 1831-ben nemespécselyi (Zala vm.) káplán lett. A nemes- és nagypécselyi egyesült egyházban töltött egy éve alatt több halotti prédikációt és imádságot írt. A kolera idején Lukács XXI: 36. versét alkalmazta halotti prédikációjában. A könyvtáráról készült leltárt már korábban beadta a püspöknek. (Könyveinek száma ekkor még egy-két tucatnál több nemigen lehetett.)

A könyvtárában lévő kötetek közül főként a „szent hivatalhoz tartozó” könyveket: Márton István teológiai és filozófiai, Tóth Ferenc teológiai munkáit olvasta. Ezek mellett Diószegi füveskönyvét, Weidler matematikáját, Pictet teológia-tankönyvét, a protestáns eklézsiák történiáját és Varga izraelitákról szóló művét forgatta. 1832 elején az esperes által meghatározott textushoz alkalmazott próbapredikáción dolgozott. Magánkönyvtára eszerint a főiskolai teológiai, filozófiai, egyháztörténeti, matematikai, természettudományi tankönyvekből állt. Egyéni érdeklődését tükrözte, hogy a nevezetes botanikai munkát és az izraeliták történetéről szóló művet is beszerezte.¹⁰²

Tanulmányai során Szenes Károlynak is bizonyára keletkeztek kéziratos könyvei. A kéziratos tankönyveknek ugyanis évszázados hagyománya volt a protestáns kollégiumokban. A pápai református könyvtár kézirattárában tekintélyes mennyiségű diktátum maradt fenn, melyeket a könyvhasználat szempontjából egyenrangúnak kell tekintenünk a nyomtatott könyvekkel.¹⁰³ A könyvek, kéz-

¹⁰⁰ Tóth E. 1931: 11–13.

¹⁰¹ Sárospatakon is hasonló volt a helyzet. Vö. Ugrai 2007: 173–178.

¹⁰² DREL II. 217. b. A Veszprémi Református Egyházmegye iratai. 1832. No. 38. Szenes Károly papjelölt jelentése könyvtáráról és tudományos tevékenységéről. [Nemespécsely,] 1832. február 6.

¹⁰³ Az 1850 előtti kéziratokról tájékoztat: Szabó Gy. 1987. A kéziratos *Pápai Halottaskönyv* (1841) énekszerzői között Szenes [Szeness] Károlyt is megtaláljuk (Szabó Gy. 1987: 166).

iratok másolása a főiskolai nyomda alapítása (1837) után sem szűnt meg, mivel az előadások szövegének másoltatása olcsóbb volt a nyomtatott verzió megvásárlásánál, ugyanakkor pénzkeresetet jelentett a szegényebb diákoknak. A diktátumok másolása még az 1860-as években is virágzott.¹⁰⁴ Bár az egyházkerületi közgyűlés többször határozatban kötelezte a hallgatókat az elfogadott tankönyvek megvásárlására, ezeknek a határozatoknak nem igazán lett foganatja.

* * *

Az eddig megismert tanítói kiskönyvtárak, olvasmányélmények nem elegendők általános következtetések levonására. Néhány megfigyelést azonban az eddigi kutatás alapján is megfogalmazhatunk. Ezek a következők:

A Dunántúli Református Egyházkerületben lévő egyházközségek a 19. század első harmadában nem tartották szükségesnek, hogy az elemi (nemzeti) *iskolák számára* külön könyvtárat állítsanak fel. A tanítóknak így a maguk költségén kellett beszerezniük a szükséges kézikönyveket: tankönyveket, pedagógiai szakkönyveket.

A tanítók a korábbi feltételezésektől eltérően az 1820–1830-as években már rendelkeztek olyan *kisebb-nagyobb magánkönyvtárral*, amely lehetővé tette eredményes munkájukat. Könyveik nagyjából nyomtatottak, kisebbbésztt kéziratok voltak. A *kéziratban* terjedő tankönyveknek, jegyzeteknek még a 19. század második felében is nagy jelentőségük volt.

A református népi iskolai tanítók a könyvkultúra tekintetében sem alkottak egységes csoportot: *többféle* felfogást, *ízlést* képviseltek. Voltak olyanok, akik csak a legszükségesebb tankönyveket használták, mások azokon kívül többféle olvasmányt is beszereztek. Akadtak közöttük olyanok, akik a kor mércéjével mérve is jelentős, 80–100 kötetes könyvtárral dicsekedhettek. A legújabb magyar szépirodalom nyomtatásban megjelent termékeit viszont alig vásárolták.

A papi vagy világi pályájára készülő ún. *akadémikus rektorok* átmenetet képeztek a tanítói és lelkési társadalmi réteg között. Az ő könyvtáraik megismerése külön kutatást igényel.

Míg a *lelkészek az irodalmi termelésből* is kivették részüket, s legjobbjaik (például Ángyán János, Édes Gergely, Fábíán József, Márton Gábor, Pap István, Péczeli József, Tóth Ferenc stb.)¹⁰⁵ az egyházi szépirodalom és tudományosság,

¹⁰⁴ Hudi 2008: 67. Kacz Lajos (1844–1922) komáromi városi tanácsos, főjegyző, helyettes polgármester visszaemlékezése szerint a protestáns önkormányzat és tanszabadság megnyilvánulása volt, hogy a neoabszolutizmus időszakában, majd az 1860-as években a pápai kollégiumban a hivatalos nyomtatott kézikönyvek helyett kéziratok sokszorosítású tankönyveket használtak. Kacz „azt a dőreséget követte el”, hogy egy 20 íves számtankönyv másolására egy forintért vállalkozott.

¹⁰⁵ Közülük a parasztsaládból származó Tóth Ferenc (1760–1844) lelkésznek, teológiai tanárnak, majd püspöknek lehetett a legnagyobb, 800 kötetes könyvtára, amely ma a pápai nagykönyvtár különgyűjteménye, anyagát két nagy szekrényben őrizzük. Bibliográfiai leírását (*Tóth F. kt.* jelzettel és leltári számmal) közli: Borsos 1901.

vagy a folyóirat-alapítás terén jeleskedtek, addig a *tanítók* jó esetben a *magas kultúra fogyasztói* voltak. A „tiszteletes, tudós prédikátorok” pályájuk során több száz kötetes könyvtárra is szert tehetek, és a magyar irodalomtörténetbe is bekerültek.¹⁰⁶ A változásokat különösen akkor érzékeljük, ha a 19. század eleji állapotokat összevetjük a 18. század középiekkel. 1747-ben ugyanis a Torkos Jakab püspök által meglátogatott 52 gyülekezetben csak 4 lelkésznek volt az ágendán, a nyomtatott vagy kézírásos könyörgéseken kívül más könyve. Teológiai szakkönyveket nem tartottak, tudományos munkát egyikük sem végzett.¹⁰⁷ Bár a tanítók csak a 19. század elején kezdtek könyveket gyűjteni, kiskönyvtáruk megléte kétségtelenül pozitív fejlemény. Történelmi érdemüknek mégsem ezt, hanem a nép felemelését, írni-olvasni tudó állampolgárrá nevelését tartjuk.¹⁰⁸

A református *lelkészek* intézményes *továbbképzése* térségünkben – a többi egyházkerülethez hasonlóan – már az 1820-as években megkezdődött, a *tanítók* nagyobb arányú egyetbe tömörülése, továbbképzése – a tanítói hivatás szakmává válása – azonban 1867 után valósult meg. A kimagasló néptanítók csak a polgári korban váltak az íróársadalom tagjaivá, a közvélemény formálóivá.

A *felvilágosodás*, majd a *liberalizmus eszméinek* közvetítői az agrárközösségekben elsősorban a néppel közvetlenül érintkező lelkészek és tanítók voltak. Az új eszmék a vallási ortodoxia falát áttörve csak lassan érvényesültek. A megismert kiskönyvtárak a felekezeti tradíciók masszív továbbélését tükrözik. Ezt mutatja, hogy a református tanítók a reformkor küszöbén nem protestáns szerzők munkáit csak elvétve szerezték be, hazai újabb szépirodalmat is ritkán olvastak. A vallási világnézettel összeegyeztethető racionalista filozófia, majd a liberalizmus polgári értékrendje számos áttételen keresztül, hosszú távon fejtette ki hatását.¹⁰⁹ A kulturális folyamatokat jellemző hatásmechanizmusok megismerése a jövő kutatásának feladata.

¹⁰⁶ Jobb anyagi helyzetük miatt a katolikus plébánosoknak, kanonokoknak és püspököknek a 19. század elején jóval nagyobb *magánkönyvtár* kialakítására volt lehetőségük. Emellett a jelentős, esetenként több száz kötetes *plébániai könyvtárak* is használhatták. Az 1810-es években egy-egy plébános személyes birtokában átlagosan 45-50 mű volt kb. 100 kötetben; a plébániai könyvtár könyveivel együtt kb. 200 kötetet használhatott. Az egész egyházmegyében csupán 26 plébános volt, akinek könyvvállománya nem érte el a 20 kötetet. (A magyar történelem és irodalom a plébániai könyvtárakban szegényesen volt képviselve.) A tudós papoknál is hasonló a helyzet: a Tóth Ferenchez hasonlóan szenvedélyes könyv- és kéziratgyűjtő *Horváth János* veszprémi kanonok, majd székesfehérvári püspök csupán a német nyelvű teológiai és filozófiai folyóiratokból 24-et járatott, és 1835-ben bekövetkezett halálakor tízezer kötetes könyvtár maradt utána. Vö. Hermann – Eberhardt 1942: 8–9, 45.

¹⁰⁷ Szabó Gy. 1990: 48–49.

¹⁰⁸ Dolgozatunk a *protestáns* oskolamesterek mellett a *katolikus* tanítók könyvkultúrájának kutatására is fél kívánja hívni a figyelmet.

¹⁰⁹ Benda K. 1976: 59–60. A felvilágosodás hatását a 19. század elejétől lehet nyomon követni az egyházi beszédekben. Az ipari világkép kialakításában az 1820-as évektől kezdve fontos szerepe volt a kalendáriumokban megjelenő ismeretterjesztő írásoknak is.

FORRÁSOK

Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára (DREK)

O. Kéziratgyűjtemény.

Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (DREL)

I. 1. a. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek.

I. 1. b. Egyházkerületi közgyűlési iratok.

II. 197. b. Az Őrségi Református Egyházmegye iratai.

II. 217. b. A Veszprémi Református Egyházmegye iratai.

II. 259. b. A Komáromi Református Egyházmegye iratai.

II. 70. b. A Tatai Református Egyházmegye iratai.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ajtay Sámuel 1814: *A világ története a teremtéstől fogva a legújabb időkig. I–II.* Pest.
- Barcza József (szerk.) 1988: *A debreceni református kollégium története.* Budapest.
- Bel, Matthias 1792a: *Compendium Hungariae geographicum.* Posonii.
- Bel, Matthias 1792b: *Compendiolum regnorum Slavoniae, Croatiae, Dalmatiae, Galliciae et Lodomeriae, magnique principatus Transilvaniae geographicum.* Posonii – Cassoviae.
- Benda Gyula 2002: Írni tudás és iskola. *Acta Papensia* (2.) 1–2. 173–180.
- Benda Kálmán 1976: A felvilágosodás és paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. *Valóság* (19.) 4. 54–61.
- Benda Kálmán 1977: Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években. In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából.* 8. Kaposvár, 123–133.
- Bodolay Géza 1963: *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848.* Budapest.
- Borsos István 1901: *A pápai evang. reform. főiskola könyvtárának katalógusa és rövid története.* Pápa.
- Campe, Joachim Heinrich 1777: *Sittenbüchlein für Kinder aus gesitteten Ständen.* Frankfurt – Leipzig.
- Cordea, Marta – Vasil-Marinescu, Paula 2005: *Biblioteca Judeteană Satu Mare.* Carte veche străină Sec. XVII. Vol. II: D–K. Satu Mare.
- Czövek István 1817: *Közönséges vagy is universalis geographia, bécsi congressusban történt változások szerént.* Fordította – Cannabich után németből. I–II. Pest.
- Csapody Csaba – Tóth András – Vértesy Miklós 1987: *Magyar könyvtörténet.* Budapest.
- Dajka Jenő 1846: Árnyrajz a' ref. népiskolák köréből. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (5.) 35. 821–822.
- Dobosy Mihály 1810: *Grönland historiája, melyben ez a' tartomány lakosaival együtt leíródik és a' természeti-historiára sok jegyzések tételnek.* Cranz Dávid után fordította: –. Buda.
- Dörnyei Sándor – Szávuly Mária (összeáll.) 2007: *Régi Magyar Könyvtár III/XVIII. század. Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai 2. kötet: 1761–1800. Alte Ungarische Bibliothek III/XVIII. Jahrhundert.*

- Im Ausland erschiene, fremdsprachige Werke ungarländischer Autoren.* Band 2: 1761–1800. Budapest.
- Dúl Bénéámin 1845: F.-zempléni népiskolatanító-egylet első gyűlése. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (4.) 50. 1191–1192.
- Fényes Elek 1994: *Komárom vármegye leírása (1848)*. Pozsony.
- Fülöp Géza 1978: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* (Irodalomtörténeti Könyvtár 33.) Budapest.
- Héjja Julianna Erika 2001: Gyula oktatástörténete a könyvek tükrében a 18. század első felétől 1848-ig. *Magyar Könyvszemle* (117.) 2. 209–219.
- Héjja Julianna Erika 2003: *Könyv és olvasója Gyulán a XVIII. század első felétől 1848-ig.* (Olvasmánytörténeti dolgozatok/Book History Studies IX.) Budapest.
- Hermann Egyed – Eberhardt Béla 1942: *A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvvállománya a XIX. század elején.* (A Veszprémi Egyházmegye múltjából 8.) Veszprém.
- Hogya György 1987: *Őt nemzedék a könyvkötészet szolgálatában. A Georgiak Veszprém-ben.* Veszprém.
- Horváth Gergely Krisztián 2010: A paraszti írni-olvasni tudás és Moson vármegye oktatási reformjai az 1830–40-es években. *Korall* (11.) 40. 134–145.
- Hudi József 2002: *Fábián-émlékkönyv.* Fábián József (1761–1825) református esperes pályafutása. (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 4.) Pápa.
- Hudi József 2004: *Nemes Székely János csöglei közbirtokos naplója 1808–1866.* (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 7.) Pápa.
- Hudi József 2006: A komáromi református egyházmegyei olvasótársaság a reformkorban. *Acta Papensia* (6.) 1–4. 199–212.
- Hudi József 2008: Kacz Lajos pápai évei (1861–1867). *Acta Papensia* (8.) 1–2. 59–90.
- Hudi József 2009: *Könyv és társadalom. Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében.* (Nemzeti Téka/Bibliotheca Nationalis Hungariae. Szerk.: Lipták Dorottya.) Budapest.
- Hudi József 2010: A Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyveinek múltjáról. In: *A Dunántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei és püspöki beszámolói 2009.* (Összeáll.: Köntös László.) Pápa, 5–13.
- Hudi József – Köblös József 2006: A pápai református kollégium szervezete és működése a XVI–XIX. században. In: Köblös József (szerk.): *A pápai református kollégium diákjai 1585–1861.* (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 6.) Pápa, 8–141.
- Katona Mihály 1824: *Közönséges természeti föld-leírás.* Pest.
- Kis János 1818: Hogyan kell a Magyar Olvasó Publicumot nevelni. *Tudományos Gyűjtemény* (2.) VIII. 85–91.
- Laszkallner Antal 1848: *A könyvolvasásról.* Veszprém.
- Lengyel Imre 1973: Bod Péter és a felvilágosodás kapcsolatának kérdéséhez. Ismeretlen levele Jakob Christoph Beckhez. *Magyar Könyvszemle* (77.) 5. 588–592.
- Márton Gábor 1816: *Gazdaságos méhtartás.* Győr.
- Marton Jenő 1999: *Balatonudvari története.* [Veszprém.]
- Monok István (szerk.) 1992: *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721.* Szeged.

- Murányi Lajos 1993: *A reformkori Fejér vármegye olvasáskultúrája. A székesfehérvári kaszinók és a Fejér Megyei Olvasótársaság (1838–1849)*. (Fejér Megyei Levéltár Közleményei 16.) Székesfehérvár.
- Osterwald, Friedrich Johannes 1735: *A szent historiának summája*. Debrecen. [Németből ford.: Maróthi György; további kiadásai: Debrecen 1745, 1753, 1758, 1764.]
- Pápay Sámuel 1808: *A magyar literatúra' esmérete*. Első kötet, I–II. rész. (Magyar Minerva IV.) Veszprém.
- Pataky László 1992: *Az Őrségi Református Egyházmegye története*. [Budapest.]
- Sibeliuss, Casparus 1650: *Caspari Sibelii Meditationes catecheticae in quatuor partes divisa*. Apud Joannem Janssonium, Amstelodami.
- Stehelin, Christof 1752: *Catechismusi házi-kints, Avagy a' kereszténi hit' fő-ágazatának kérdések és feleletek által való magyarázatja*. Kolo'svár.
- Sz. Kristóf Ildikó 2002: A számoktól a (jogi) szövegekig; alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet? *Acta Papensia* (2.) 1–2. 3–29.
- Szabó András 1980: Teleki Pál (1677–1731) emlékkönyve. *Magyar Könyvszemle* (96.) 3. 278–295.
- Szabó György 1987: *A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Pápa) kéziratkatalógusa* (1850 előtti kéziratok). Budapest.
- Szabó György 1990: Torkos Jakab dunántúli református püspök kanonika vizitációja 1747-ből. *Veszprémi Történelmi Tár I.* Veszprém.
- Szinnyei József 1891–1914: *Magyar írók élete és munkái. I–XIV*. Budapest.
- Tóth Dániel 1820: *Egyházi almanak*. A' helvétziai vallástételt-tartó tul a' dunai főtiszteletü superintendia az 1820-ik esztendőre. Pest.
- Tóth Dániel 1832: N. N.: A könyvolvasásról. In: *Egyházi almanak 1833-dik esztendőre*. Az illető előljároság rendeléséből kiadta Tóth Dániel. Pozsony, 58–128. [Az értekezés a szerkesztő Tóth Dániel munkája lehet.]
- Tóth Endre 1931: *Tiszteletes tudós prédikátorok. Lelkész-képzés és továbbképzés Tóth Ferenc korában*. Pápa.
- Tóth Ferenc 1824: *Utmutatás a helvetiai vallástételt követő tul a Dunai főtiszteletü superintendiaiban levő lelki tanítóknak tanulásbeli foglalatoskodtatására és a jelesebb tudomány s magukat a tudományos pályára valósággal érdemesített prédikátoroknak megjutalmazására*. Kiadta a superintendiaának 1823-dik esztendőben május 29. 30. és 31. napján Tatában tartott consistoriuma actáiból Tóth Ferenc, gen. notarius. Révkomárom.
- Tóth István György 1996: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest.
- Tóth István György 2001: Írástudatlan tanítók és üresen álló iskolák: a 17–18. századi iskolatörténet csapdái. In: Sasfi Csaba (szerk.): *Írástörténet – szakszerűsödés. A Hajnal István Kör velemi konferenciája 1992. szeptember 10–12.* (Rendi Társadalom – polgári társadalom 6.) Szombathely, 81–86.
- Tóth István György 2002: Alfabetizáció a XVII–XVIII. századi Magyarországon. *Acta Papensia* (2.) 1–2. 31–37.
- Trócsányi Zoltán 1941: A XVIII. század magyar könyveinek olvasóközönsége és példányszáma. *Magyar Könyvszemle* (60.) 1. 22–37.
- Trócsányi Zsolt (szerk.) 1981: *A pápai kollégium története*. Budapest.

- Ugrai János 2007: Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszáninnen Református Egyházkerületben. *Korall* (8.) 30. 158–181.
- Vita Zsigmond 1983: Adatok néhány erdélyi falusi és kisvárosi olvasóegyletről a reformkorban. In: Uő: *Művelődés és népszolgálat. Tanulmányok*. Bukarest, 133–139, 290–291.
- Zoványi Jenő 1977: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. (3. javított, bővített kiadás. Szerk.: Ladányi Sándor.) Budapest.
- Zsoldos János 1814: *Diaetetika, vagy az egészséget fenntartó és a betegségtől tartóztató rendszabások*. Győr.
- Zsoldos János 1817: *Egészség regulái*. Készítette Zsoldos (!) János Orvos Doctor (...) Versékbe foglalta (...) tulajdon költségén kinyomtatatta Zsoldos (!) Jákob. Győr.
- Zsoldos János 1818: *Diaetetika, vagy az egészséget fenntartó és a betegségtől tartóztató rendszabások*. Pest.